

В. М. ДАНИЛЕНКО

(Київ)

ДО КІММЕРІЙСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ

(У зв'язку з опублікуванням стели з с. Наталівки)

Кіммерійці — найдавніше етнічне утворення південної частини території сучасної Української РСР. Про нього ми дізнаємось з ассирійських джерел, з Гомерової „Одіссеї“, з „Історії“ Геродота та почасти з інших античних джерел.

Ассирійські джерела згадують про кіммерійців у зв'язку з походами цього народу в межі древнього Сходу із сусідніх територій, і через те відомостей про початкове місцеперебування його не передають. Можливо, воно для них було в достатній мірі з'ясованим.

Згідно з відомим місцем з „Одіссеї“, „народи і город людей кіммерійських“ містились десь біля „меж глибокого океану“. Звичайно, таке „географічне“ визначення Гомера дає дуже мало для локалізації древньої Кіммерії.

Проте цінність цього свідчення полягає в тому, що кіммерійці тут виступають як народ якогось морського узбережжя.

Геродот, говорячи про вигнання кіммерійців скіфами, згадує про р. Аракс (Волга?, Кубань?) як про рубіж, біля якого відбулася перша воєнна сутичка між скіфами і кіммерійцями. Босфор Кіммерійський, за Геродотом, безсумнівно, може бути ідентифікований з Керченською протокою.

Далі Геродот вказує, що під загрозою скіфської навали в кіммерійців не було єдності в питанні про те, чи треба обороняти батьківщину, чи слід залишити її, щоб не загинути, обороняючи „прах“. Ледве чи можна мати сумнів у тому, що під „прахом“ тут слід розуміти місцевість, де були могили предків, щось подібне до скіфського Герроса, тобто такої області, з якою пов'язувалися дуже важливі і древні традиції народу.

З того факту, що загиблі кіммерійські вожді були поховані біля р. Тірасу (Дністра), може бути зроблений висновок, що саме південно-західне Задніпров'я, або, точніше, південна Наддністрянщина, було саме тією територією, яку, за відповідними функціями в соціальному житті кіммерійців, можна порівнювати з скіфським Герросом.

Отже, місцепроживання кіммерійців визначається принаймні рубежем Дону, Керченською протокою та рубежем Дністра і південного Дунаю. Якщо ці області пов'язувати з більш-менш тривалою осілістю кіммерійців, то помітимо, що вони до певної міри відповідають тій території, яка в післякіммерійський період дістає назву Скіфії. Саме таку територіальну відповідність і мав на увазі Геродот, коли писав, що на всій території Скіфії раніше жили кіммерійці.

Питання про кіммерійські археологічні пам'ятки, зокрема про характер жител та поховальних споруд і ритуалу, не розв'язане історико-археологічною наукою, що свідчить про особливу складність кіммерійської проблеми. Розв'язання її насамперед ускладнене нечисленністю письмових і археологічних джерел.

Треба також відзначити, що у радянських вчених з приводу методу розв'язання кіммерійської проблеми немає єдиної думки. Одна частина дослідників, вивчаючи археологічні пам'ятки південної смуги Східної Європи межі II—I тисячоліття до н. е., певний час обмежувалась визначенням так званої „кіммерійської стадії“ — поняттям неконкретним як з погляду історико-археологічного, так і з погляду територіального.

Друга група дослідників не обмежувалась цим і намагалась розв'язувати це питання як конкретно-історичну проблему. З цього погляду, Кіммерія і кіммерійський народ є ще не досить з'ясованими, але цілком конкретними історичними явищами, визначеними певними хронологічними межами і пов'язаними з певною територією.

Застосування цього методу до розгляду питання про, можливо, найдревніше етнічне утворення нашої батьківщини нам здається особливо доцільним.

Нарешті, ще одна група дослідників вивчає це питання лише на підставі письмових даних і не контролює своїх висновків аналізом археологічних матеріалів. Ми вважаємо, що без аналізу такого матеріалу проблему не тільки не можна розв'язати, а навіть не можна посправжньому поставити.

Наш нарис не ставить своїм завданням скільки-небудь повний розгляд теми або навіть реферування спеціальної літератури, присвяченої кіммерійській проблемі. Гадаючи що проблема ця повинна розв'язуватися зусиллями багатьох дослідників, ми вважаємо доцільним привернути їх увагу, головним чином, до однієї категорії пам'яток, які, на нашу думку, з більшим правом, ніж інші пам'ятки (наприклад, металеві вироби або кераміка), можуть розглядатись як археологічні свідчення життя кіммерійців.

Мова йде про дошкоподібні антропоморфні стели типу, відкритого в Білогрудівці або *Namangia* (Добруджа).

Окремим завданням цього нариса є видання чи не найвидатнішої з цих пам'яток. Наша стела походить з околиць Запоріжжя (с. Наталівка) і здавна зберігається в Дніпропетровському музеї (рис. 1, 2).

Стели подібного типу, зберігаючи специфічну подібність, походять з досить широкої території. Вони відомі з Трансільванії (*Vaja-de-Criș, Cherla*)¹, Добруджі (*Гамангія*)², південної Наддніпрянщини (Білозерка)³, з Уманщини (Білогрудівка)⁴, з Надпоріжжя (Наталівка), з Криму (Тірітака)⁵, з околиць Анапи⁶.

Уже з переліку місць, де були знайдені стели, видно, що ці пам'ятки дуже поширені. Охоплюючи значний простір Фракії (Тракії), Скіфії і Тавриди, ці пам'ятки характерні і для тих територій, які пов'язані з письмовою традицією про кіммерійців. Приналежність цих стел до

¹ DACIA, II, p. 422—423.

² Там же, стор. 422 і сл. (особливо 424).

³ Труды VIII АС, т. III, стор. 156—160, табл. VII, 2; VIII.

⁴ Записки ВУАК, т. I, К., 1930, стор. 195—198.

⁵ МИАС, № 4, стор. 39, рис. 50, 51.

⁶ М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, СПб, 1913, стор. 84, табл. XXX, II. Ростовцев вважав можливим пов'язувати цей „типос в виде грубой гермы“ із знайденим в анапському кургані склепом часів еллінізму, що нам здається непереконливим.

передскіфського часу в жодного з дослідників не викликає сумніву, і через те розгляд їх у зв'язку з кіммерійською проблемою нам здається цілком виправданим.

Оскільки на перший погляд є підстави пов'язувати білозерські стели з так званими древньоамніми похованнями, можна було б говорити про більш древній вік цих стел. Проте, на нашу думку, курган № 52 цього могильника (за нумерацією Г. Л. Скадовського) не можна вважати таким же давнім, якими, за визначенням багатьох дослідників, є древньоамні поховання Донеччини, виділені В. О. Городцовим.

Рис. 1. Стела з с. Наталівки (лицьовий бік).

Рис. 2. Стела з с. Наталівки (тильний бік).

Більш того, дослідження останніх років, проведені на Нижньому Поволжжі, показали, що багато курганів, які колись вважали типовими древньоамніми, в дійсності належать до досить пізніх часів, не давніших від періоду так званих катакомбних поховань. Зокрема це стосується і курганів м. Степного (кол. Елісти), які рядом ознак наближаються до № 50 та 52 курганів Білозерки¹.

Про досить пізній вік стел свідчать і інші ознаки, зокрема характер предметів зброї, зображених на стелах. Так, наприклад, на стелах з Важа-де-Сріш, Гамангії та Наталівки зображені бойові сокири типу, близького до відомих бородінських². Стелу з Гамангії супроводило

¹ И. В. Синицын, Памятники предскифской эпохи в степях Нижнего Поволжья, Советская археология, X, стор. 143 і сл.

² Сокири саме цього типу дуже добре передані на стелі з околиць Сімферополя, яка супроводила курганне поховання віку бронзи (див. А. М. Talgren, Sur les monuments megalithiques du Caucase occidental, ESA., IX, p. 44, fig. 35).

навершя булави грушовидної форми. Така сама булава зображена і на стелі з Наталівки.

Значна кількість стел передає постаті воїнів, як вже цілком ustalений образ, що також може служити датовуючою ознакою. Зокрема такі стели цілком виключають можливість їх приналежності до древньо-ямних поховань.

Про досить пізній вік цих пам'яток свідчать також і деякі посередні дані. Наприклад, тіртакські стели були знайдені разом з доантичною керамікою так званого таврського типу. Не справляє враження ранньої і кераміка, знайдена разом із стелою в Гамангії. Білогрудівські стели були знайдені поблизу поселення пізньобронзової або ранньозалізної доби.

Стели знайдено в різні, інколи досить давні часи. Це утруднює визначення умов, за яких вони були виявлені, тобто супровідного інвентаря та їх первинного призначення.

Кого саме зображують ці стели, вирішити важко. Можна з однаковою певністю припускати, що вони передають як образи божеств, так і образи реальних людей — є своєрідні ушебті. Зв'язок стел з поховальними культурами — поза сумнівом. Стели з Білозерки, Гамангії, Наталівки знайдені в курганах. Незважаючи на те, що такі стели є дуже рідкісними знахідками, в ряді випадків їх знаходили групами (Ваја-де-Кріш, Білозерка, Білогрудівка, Тіртака). Можливо, що групам поховань у межах однієї родової усипальні — кургана відповідали статуарні зображення предків або, що імовірніше, самих померлих. Але яке кінець кінцем не було б призначення стел, їх велике значення для вивчення історії населення північного Причорномор'я межі II і I тисячоліття до н. е. безсумнівне.

Згідно з рукописним каталогом О. М. Поля, в якому стела з Наталівки позначена № 200, її було знайдено в с. Наталівці, кол. Олександрівського повіту, ще в 1862 р.

Стела зроблена з досить плоскої гнейсової плити темного зеленкувато-сірого кольору. Висота її, враховуючи і підземну частину, близько 160 см, ширина в поясній частині 61 см, товщина в цій частині 12 см. У багатьох місцях стели, особливо на її верхній частині, збереглися діляночки добре відшліфованої поверхні, що свідчить про старанність її виготовлення. Можливо, вона була надмогильним пам'ятником, а не закопувалась у курган, як білозерські стели.

Основні елементи постаті (наприклад, голова, руки, лопатки) виконані технікою плоскуватого рельєфу, і, навпаки, речі, які супроводять постать (предмети зброї), виконані технікою заглибленого малюнка, що досягалось зістукуванням або здряпуванням каменю (рис. 3). Таке безпорядне поєднання техніки рельєфу і гравюри свідчить про обмеженість образотворчих можливостей майстра.

Скіфські стели, які також зберігаються в Дніпропетровському музеї, хоч і виконані досить недбало¹, в стилістичному відношенні більш витримані — стели і їх деталі виконані технікою плоскуватого рельєфу. Дошкоподібність цих стел та подібних пам'яток, як і прийоми їх виготовлення, свідчить, на нашу думку, про те, що вихідною формою їх були стели, виготовлені з дерева. Можливо, дерев'яні стели — надгробні пам'ятки були численніші, ніж вироблені з каменю. Про те, що дерево використовувалося і в стелах, вироблених з каменю, свідчить один факт, відзначений Г. Л. Скадовським. Одна з відкритих ним кам'яних стел

¹ Особливо стела з граніту.

у тих місцях, де повинні бути руки, мала глибоко видовбані дірки, куди могли вставлятись руки, очевидно виготовлені саме з дерева.

Стела з Наталівки, безперечно, зображує постать чоловіка — воїна. На передній площині стели знаходиться тільки верхня частина чоловічої постаті, без одягу, але підперезана. Про те, що верхня частина статуї не має одягу, натякають цяточки на грудях та своєрідно трактований виріз у грудній клітці, нижче якого лежить широкий пояс. Про відсутність одягу свідчить і характер верхньої частини задньої площини стели.

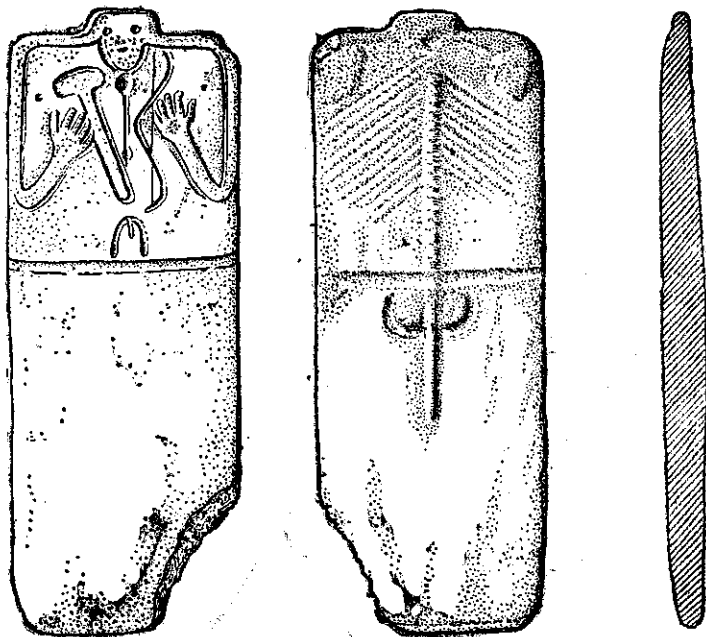

Рис. 3. Схема стели з с. Наталівки.

Тут, трохи нижче невеликого підпрямокутного виступу голови, помітно округлу заглибину, яка відповідає заглибині на потилиці; чудовим рельєфом, трохи стилізовано, передані обидві лопатки, спинний хребет та ребра, які доходять до пояса. Анатомічні особливості постаті вказують на її чоловічу стать.

Найцікавішими особливостями пам'ятки є її речові атрибути, які стверджують, що на стелі зображений воїн. В трохи піднятій правій руці з розширеними пальцями постать „держить“ бойову сокиру-молот описаного вище типу. В так само трактованій лівій руці — лук нескіфського типу. На кистях рук помітні округлі заглибини, в яких можна вбачати заглибини долоні. Ця особливість, а також і своєрідність трактування пальців свідчить про те, що малюнок має ідеопластичний характер. Зображення передає те, „що є“, а не те, „що видно“. Між сокирою і луком зображено третій предмет воєнного призначення — булаву з кулястим наверхшам, закріпленю на короткому держаку, який внизу має невелике кульовате закруглення.

До описаної стели багатьма ознаками наближається стела з Білогрудівки, менших розмірів; на ній немає зображень зброї. Проте і в ній, як і в стелі з Важа-де-Кріс, вздовж середини задньої площини помітні

довгі, досить широкі предмети. Стели з Ваја-де-Сріш передають спосіб кріплення таких предметів, напевно з допомогою ременів. Ремені двома смугами прикріплювались до верхньої частини предмета, перекидалися через плечі, а потім однією смугою спускались посеред грудей донизу і закріплювались за пояс. Утворювалось щось певною мірою подібне до сучасного воєнного спорядження — портупей¹. Щоб це був за предмет, прикріплений до ременів — не досить з'ясовано. В ньому найшвидше можна вбачати пристрій для зброї, який носили на спині. Цікаво, що численну групу зброї, і в тому числі сагайдак, на стелі з Гамангії зображено на задній її площині. А одна з сокир, напевно, прикріплена до ремня (?), який звисає вздовж спини.

Зображення пояса при відсутності верхньої частини одягу свідчить, що нижня частина одягу, яка прикріплювалась до пояса, малася на увазі. В образотворчому мистецтві на теми скіфських батальних сцен відомі приклади зображень воїнів, одягнутих лише до половини. Для встановлення особливостей в зображенні одягу на стелі з Наталівки її слід порівняти з іншими стелами. Так, на стелах з Білогрудівки зображення лише нижніх частин ніг свідчить про поширення спідничок — довгих і коротких.

Ще характерніша стела з Гамангії. Майстер, що її виготовляв, намагався бути точним щодо ідеопластичного подання тих деталей, які він зображав. На лінії широкої смуги пояса подано заглиблену пупка, хоч він, прикритий поясом та ножем, не міг бути помітний. Трохи нижче цієї заглибини, на місці статевого знаку, відтворено серцеподібну опуклину, спрямовану гострою частиною донизу. Обабіч неї подано спрямовані назовні закруглення. Внизу ця пара закруглень відрізана широкою горизонтальною смугою. Все це досить повно передає одяг воїнів середземноморського типу, який являє собою кілька градацій переходу від стегової пов'язки до короткої спіднички².

На стелі одного з усаївських курганів є зображення людської постаті в оточенні чотирьох коней і оленя. Постаць за цими ознаками, напевно, чоловіча. Одягнуто її в коротеньку спідничку.

Дуже цікаве з цього погляду зображення людини на одній трипільській посудині з Петрен. Це зображення багатьом дослідникам здавалося фантастичним. У ньому нібито двічі повторений трикутник грудей і руки. В дійсності нижній ярус псевдогрудей являє собою стегна, прикриті короткою спідничкою (вище колін, бо ноги на малюнку подані тільки нижче цієї лінії), що, в свою чергу, перекрита пов'язкою, від якої подані трикутник переднього клапану і стьожки двох бокових³. Можливо, що на петренському посуді зображений жіночий одяг, бо приблизно така комбінація пов'язки і спідниці характерна для жіночого вбрання Криту.

Усе наведене з цього приводу дає підстави припускати, що принаймні значна частина описаних стел являє собою зображення воїнів, озброєних і одягнутих у дуже легкий воєнний, північно-„середземноморського“ типу одяг. Треба гадати, що таким чином озброєні і споряджені воїни жили на берегах південних морів Європи, відображаючи певний ступінь соціально-економічного розвитку. Це були представники тих форм піхотної і колісничної воєнної організації, яка пере-

¹ Численні приклади таких „портупей“ на антропоморфних стелах можна бачити в публікації західноєвропейських стел Octobon'a, вміщеній у *Revue Anthropologique*, 1931, 10—12.

² Численні графічні та статуарні зображення воїнів у такому одязі див. в книгах А. Evans'a, *The Palace of Minos at Knossos*.

³ Труды XIII АС, табл. III.

дувала кінній військовій організації часів Скіфії і гальштату. Носії подібної військової організації киммерійців не могли не бути учасниками героїчного періоду північно-східного Середземномор'я і північного Причорномор'я, відгуки якого доходили до Малої Азії та Ассирії. Це могло статись через те, що Киммерія внаслідок господарської і соціальної дозрілості стала помітною політичною силою у міжнародних стосунках.

Киммерійці були етносом у першій фазі його становлення. Але оформлення в етнос (народ) потребує цілого ряду передумов. Етнос-народ відрізняється від нації, поняття якої вичерпно визначене Й. В. Сталіним¹, насамперед історичними передумовами виникнення і розвитку. Решта ознак (господарський взаємозв'язок, єдність території, мови, спорідненість культури і звичаїв) мають більш загальне значення і є в певній мірі властивими для етносу-народу.

Проте не слід думати, що процес етногенезу так само древній, як давня історія людського суспільства. Етногенез — створення народів, навіть у початковій фазі, вимагає зменшення обмежень у міжплемінних стосунках, поступового переходу до соціально-господарської єдності за територіальною ознакою, що в цілому рівнозначне початковій формі політичного буття. Ф. Енгельс вказував, що такі умови почали створюватися з початком вищого ступеня варварства, при оформленні військової демократії. Економічною основою для них було насамперед орне землеробство.

Не тільки орне землеробство, але вже й скотарський номадизм і вершництво були відомі киммерійцям. Проте утворення цих галузей господарства без металургійної бази було б неможливим. Як про те свідчать численні бронзові „скарби“ та залишки ливарних майстерень, металургія пізньої бронзи (імовірно, також і раннього заліза) на межі I і II тисячоліття до н. е. досягла особливо високого рівня розвитку саме в південно-західному Задніпров'ї. Цікаво відмітити, що в скарбах значне місце посідають предмети озброєння. Речі тих типів, з яких складаються скарби, цілком звичайні в межах південної Наддунайщини, але вони досить рідкі на Лівобережжі.

Ці сліди місцевої металургії того часу слід вважати конкретною археологічною ознакою історичного буття Киммерії, вірніше її головного центра².

Наявність стел описаного типу в Криму не суперечить їх киммерійській приналежності, як не суперечить цьому і можливість пов'язання їх з таврами — народом, напевно, спорідненим з киммерійцями, який в Таврських горах надовго пережив свій етнічний прототип. Проте важко було б твердити, що таври були частиною киммерійців в буквальному розумінні цього слова. Співвідношення могло бути й іншим. Самі киммерійці могли бути активнішою частиною „таврського“ протоетнічного утворення. Сліди його можна вбачати в численних прикладах доантичної топоніміки та древніх переживаннях культу тавра—бика.

Слід також відзначити, що процес оформлення сколотів (цей термін ледве чи рівнозначний „еллінізованому“ синоніму — терміну скіфів, як твердив Геродот) не може бути протиставлений етно-історичним трансформаціям киммерійців. Дві перші сколотські етногонічні легенди, безсумнівно, належать місцевому населенню „киммерійської“ пори.

¹ Й. В. Сталін. Твори, т. 2, стор. 290.

² У радянській літературі (див. Л. А. Ельницький, Киммерійцы и киммерийская культура, ВДИ, № 3, 1949 г. стор. 14) висловлена думка про можливість пов'язання з киммерійцями кобанського металургійного вузла. Втім це суперечило б межах Киммерії, яка, за Геродотом, відповідала території Скіфії.

Вони нічого спільного з пришельцями „з-за Араксу“ не мають. З цього погляду особливий інтерес становить давніша з них, а саме та, в якій Таргітай, сам етнонім, названий батьком етнонімів — Арпоксая, Ліпоксая і Колаксая. Дуже привабливо в імені Таргітая вбачати повторення імені „тирагетів“ — народу, який був відомий античним джерелам на р. Тирасі — Дністрі. Якщо таке зіставлення має під собою реальну підставу, то запропоноване пов'язання історичного центра Кіммерії з південною Наддністрянщиною дістає ще одну підтримку.

Розробка кіммерійської проблеми потребує використання найрізноманітніших джерел. Можна твердити, що одержання нових джерел повинно розширитись не тільки за рахунок Північного Кавказу, а також і за рахунок Фракії, яка в етнологічному плані не могла не поєднуватись з Кіммерією і, завдяки племені трерів, споріднених кіммерійцям, до певної міри, становити її частину.

В. Н. ДАНИЛЕНКО

К КИММЕРИЙСКОЙ ПРОБЛЕМЕ

(В связи с опубликованием стелы из с. Натальевки)

Резюме

В статье публикуется своеобразная, доскифского возраста, антропоморфная стела, происходящая из с. Натальевки (возле Запорожья). Там она, еще в 1862 г., была найдена в кургане.

Относя публикуемую стелу, а равно и другие аналогичные памятники к киммерийцам (в конкретно-историческом смысле слова), автор считает центром Киммерии южное Поднестровье, а южное Подунавье, Крым и Приазовье — ее окраинами.
